

Бойко, О.П. Етноси як суб'єкти історії [Текст] / О.П. Бойко // Гуманітарний вісник ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет ім. Г.С.Сковороди»: Науково-теоретичний збірник. - Вип. 16 – Переяслав-Хмельницький, 2008. – Вип. 16. - 366 с. – С. 337-339

УДК 39: 94

Етноси як суб'єкти історії

Бойко О.П.

ДВНЗ «УАБС НБС», м. Суми

Стаття присвячена проблемі вивчення сутності етносу, його природи, змінам та трансформації на сучасному етапі життя. Особливу увагу звернуто на розуміння етносу як біосоціокультурного утворення. Розглянуто етнос як світ повсякденності.

Ключові слова: етнос, етнічний, етногенез, комплементарність, примордіалізм, конструктивізм.

Boyko O.

Ethos's as subjects of history.

The article is devoted to the problem of study essences of ethnos, his nature, to the changes and transformation on the modern stage of life. Ethnos as world of daily occurrence is considered.

Key words: ethnos, ethnic, constructivism, primordial's, complementarnial.

Етнокультурне багатоманіття є джерелом збагачення світової культури людства, без якого вона неминуче деградує. Принцип плюралізму та своєрідності етнічної культури стає базисом соціальної теорії, який здатен розкрити важливі складові історичного процесу. Але в епоху постіндустріального розвитку відбуваються зміни глибинних основ відтворення усієї системи суспільних відносин. В етнонаціональній сфері ці зміни проявляються у збільшенні масштабів інтеграційних процесів, формуванні міжнаціональних та наднаціональних регіональних спільнот, утворенні суб-, супер- та мегаетносів. А це, в свою чергу, викликає загрозу культурного та інформаційного аспектів в безпосередньо

окремих етносах. Виникає загроза уніфікації суспільної свідомості, нав'язування людству єдиного образу життя, типу мислення. Не менш суттєвим є той факт, що індивід, завдяки засобам масової комунікації, пов'язаних з такими поняттями сучасного світу, як «інформаційне суспільство», «глобальна електронна цивілізація», «електронний котедж» і таке інші, постійно знаходиться в межах досягаємості соціального контролю, що порушує автономію особистості, свободу індивіда, втручання в його внутрішній, духовний світ. Тому, як реакція на глобалізацію, яка змішує та уніфікує побут та мислення усіх народів, виникає не нівеліровка культури, як це очікувалося, а, навпаки, спостерігається відчутний вибух етнічних почуттів.

Чому ж так відбувається? Та тому, що у своєму ядрі кожен народ залишається самим собою до тих пір, поки навколо нього зберігається особливий клімат, пейзаж, національні страви, мова, етнічний тип, менталітет. Все це разом постійно підживлює та відтворює національну субстанцію, особливий склад життя та думок людей. Всупереч розповсюдженим уявленням про етнос та етнічність як про рудиментні пережитки архаїчної соціальної організації, події другої половини ХХ ст. – початку ХХІ ст. продемонстрували, що етнос здатен не тільки до самозбереження, але й до відтворення своїх базових ментальних характеристик. «Ми маємо бути вдячними Творцеві за даровану нам розкіш багатоетнічного буття тією ж мірою, як ми вдячні за розмаїття ландшафтів на Землі, видів рослин і тварин. Прийняти і зрозуміти цей дарунок – ось завдання людини» [5., 53]. Отже, актуальність дослідження етносів, їх соціокультурної динаміки та традицій обумовлена наявністю множинності невирішених проблем в сучасному світі, які пов'язані з етнічним буттям. Ціллю дослідження - є філософська рефлексія етносоціальних процесів щодо становлення та трансформації етносу як інтегрального суб'єкту творчої соціальної діяльності та історичного розвитку.

Сьогодні існують два основних методологічних підходи до визначення природи етносу: перший - примордіалізм (онтологічний), в рамках якого відстоюється ідея первісності етнічності, її біосоціальної або соціально-історичної укоріненості; другий - конструктивізм, який пов'язаний з концепцією свідомого конструювання соціальної групи на ґрунті культурної спільності.

В рамках примордіалізму найбільш повно та послідовно етногенез розроблено в теорії географічного детермінізму, в якому основним фактором, що визначає специфіку етногенезу, є природно-кліматичні умови. На цю обставину звертали увагу ще античні мислителі, такі як Геродот, Гіппократ, Корнелій, Тацит, Страбон.

Посилання на роль природного середовища в етногенезі неважко помітити в контексті історіософських концепцій Н.Я.Данілевського, О.Шпенглера, А.Дж.Тойнбі.

Значний вклад в розробку теорії географічного детермінізму вніс етнолог Л.Н.Гумільов, який в своїх працях описав складний зв'язок, який існує між природно-кліматичними умовами та зародженням, формуванням і розвитком етносу. Згідно з його концепцією, етнос - це стійкий колектив людей, який сформувався в результаті природного розвитку на основі специфічних стереотипів свідомості й поведінки, внаслідок поведінкової адаптації в певному ландшафті [3., 212]. Відповідно до цього етнос розуміється як біологічна одиниця, «феномен біосфери».

Отже, етнос існує як стійка система, що протиставляє себе усім іншим аналогічним колективам людей за принципом «ми - не ми», «свій - чужий», «ми такі, а решта - інші». Таке усвідомлення своєї єдності й самоідентифікації є відображенням того почуття взаємної симпатії, прихильності, яке Гумільов назвав комплемінтарністю. Іншими словами, комплемінтарність - це усвідомлення спільного походження та історичної долі, біофізична та культурна характеристики, комплекс стереотипів свідомості та поведінки. Все це виступає як визначальні риси етнічної ідентичності.

На роль природного середовища (клімату, ландшафту, масштабності території тощо) в процесі формування та розвитку етносу акцентував увагу не тільки Л.Н. Гумільов, але й видатний російський історик XIX ст. С.М.Соловйов. Їх аргументація дає підстави для ствердження, що природне середовище істотно впливає на тип господарського життя, форми буття та політичну організацію етносу (звичайно, якщо мова йде про доіндустріальну фазу розвитку). Російські дослідники С.Арутюнов, В.Козлов і інші підкреслюють вплив природного середовища також і на формування психічного складу етносу та зміст етнічної самосвідомості.

Представники конструктивізму розуміють етнос, перш за все, як соціальні процеси. Найбільш повне дослідження у цьому руслі було представлено в працях

Ю.В.Бромля. Так, етнос він розумів як соціокультурне явище. Етнічною спільнотою називав «історично утворену на певній території стійку багатоспадкову сукупність людей, які мають не тільки загальні риси, але й відносно стабільні особливості культури (включаючи мову) та психіки, а також усвідомлення всієї єдності та відмінності від будь-яких інших подібних утворень, що зафіксовано у самоназві (етноміці)» [1.,58]. З цим визначенням важко сперечатися, але, все ж таки, воно і мало що пояснює і є мало змістовним. Якщо проаналізувати таке визначення, то його розуміння не дозволяє відрізнити явище дійсності (етнос), яке описується, від інших відносно близьких явищ, і підходить по визначенню до інших видів соціальних спільнот. Наприклад, мова як жаргон, присутність особливих ритуалів, ендогамія (перевага браків всередині своєї групи), протиставлення «ми - вони», «ми кращі - вони гірші» і багато інших рис є притаманними багатьом соціальним групам (кастам, номенклатурі тощо).

На те, що природа етносу є надзвичайно складною, звертають увагу і сучасні українські дослідники Б.Попов, М. Степико, Л.Шкляр, В.Ігнатов. Поняття етносу вони розуміють через такі поняття як «життя» та його структурні рівні, «культура». Так, на думку Б.Попова «етнос – це генетично перший і структурно основний таксон соціокультурного життя людей»[4., 13]. На його думку етнічна організація життєвого процесу перебуває в безпосередній близькості до клітинно-генного біологічного автоматизму та інваріантних принципів біологічної соціальності.

Складові, які формують етнос, як певну структурну одиницю людства, що самоорганізується, достатньо відомі. Але спробуємо ще раз зупинитися та розставити деякі акценти в цьому питанні. Отже, етнічні чинники (або ознаки) є етнодиференціюючими, етноспецифічним та етноутворюючими факторами, тобто такі, які необхідні та є достатніми для визначення етносу як особливої спільності людей, і тим самим для розмежування етносів між собою та для відокремлення їх від інших форм соціальних угруповань людей. Це, по-перше, так звана єдність генотипу (спільність походження); по-друге — наявність певної цілісної території розселення етносу; спільні способи його господарського освоєння та розвиток соціально-економічних зв'язків між окремими частинами етносу; і один з найважливіших єднальних моментів є спільність історичної долі. Всі зазначені чинники - біологічного, фізико-географічного та економічного

характеру. Третя група пов'язана з єдністю культури. Це спільність мови, релігії, обрядів, ритуалів, звичаїв, побуту і як наслідок - поведінкові стереотипи та ментальність.

Слід додати, що дуже важливим чинником етнічного єднання стає фольклор. Всі фольклорні форми і жанри, а також тісно пов'язана з ними система вірувань, виконують важливу функцію передачі культурних надбань етносу по всій території його поширення.

Також потрібно, крім народної культури, народного мистецтва, звернути увагу на значення і елітарної культури, без якої теж важко уявити будь-який народ. Для українців це і Шевченко, і Леонтович, і Пимоненко і інші видатні творці. Їх шедеври в усіх жанрах, - художня література, музика, малярство, архітектура, - спонукають набуттю найінтимніших характеристичних рис етносу, формують його естетичний і світоглядний ідеал.

В окрему групу потрібно віднести антропологічні особливості та деякі особливості групової психіки, які проявляються у системі ціннісних орієнтацій, естетичних уявлень.

Попри певну розмитість, недостатньо чітку окресленість та розмежованість названих чинників, члени етносу усвідомлюють їх як єднальні, творять образ типового члена етносу, визнають його як "свій", протиставляють його "чужому", ототожнюють себе з етносом як з цінною для них спільнотою, міфологізують свою історію. Тобто відбувається ідеалізована інтерпретація головних подій реальної історії, образів її видатних осіб, формування спільного світобачення.

Всі ці чинники, взаємодіючи та взаємообумовлюючи, підсилюють дії один одного і як наслідок - виробляють колективну етнічну свідомість і підсвідомість з усталеними архетипами та концептами, поняттями найбільш загального порядку та одночасно і цінностями певної культури, що оцінюються, переживаються, включають в себе образну, емоційну компоненту та спираються на спільні етноспецифічні ціннісні орієнтири. Саме формування певних концептів є ознакою того, що у свідомості людей створюється, так би мовити, згусток культури в якій і якою живе кожний індивід. Через концепти культура входить в ментальний світ людини і тим самим визначає межі етнічності. І, як наслідок, виникає особливий психологічний ефект, почуття етнічної ідентичності. Це феномен, який має

складний соціально-психологічний зміст та глибокі культурно-історичні коріння й проявляється як механізм психологічної адаптації індивіда. Зміст етнічної ідентичності складає як усвідомлення індивідом спільності з локальною групою на основі певної культури, так і усвідомлення групою своєї єдності на тих же основах, психологічне переживання цієї спільності, а також індивідуальні та колективні форми її маніфестації (презентації). Іноді це почуття розвивається у людини непомітно і поступово, а іноді раптово, як якісний стрибок у свідомості. Почуття етнічної ідентичності стає "остаточним", результируючим фактором формування етносу, а як зовнішній прояв його самосвідомості виступає самоназва етносу (етнонім).

Зазначені ознаки знаходяться в постійній динаміці і є плінними. Так, слід мати на увазі, що самосвідомість етносу, коли вона уже утвердилася, не тільки визначає всі інші етнодиференціюючі ознаки, але в деякому ступені і сама починає визначатися ними. Тому, можна сказати, що етнос – це, перш за все, когнітивна категорія, але вона не зводиться до простої суми елементів самосвідомості кожного його представника, а є цілісним інтегруючим началом, в основі якого і лежить самосвідомість, що закріплюється конструктивістськими та інструменталістськими елементами етнічної ідентичності.

Отже, більш менш чіткого наукового визначення поняттю «етнос» на сьогодні не існує. Але, якщо порівнювати етнос з іншими спільнотами, можна прослідкувати деякі певні закономірності його існування, або навпаки, через виявлення закономірностей, можна визначити і говорити про певний етнос. Ці закономірності пов'язані з тим, що етнос має внутрішні механізми, які забезпечують його стійкість та виражаються в особливому розподілі культурних рис та характеристик між членами етносу. Етносу притаманні: певні поведінкові та комунікативні моделі, які типові для всіх членів етносу; поведінкові, комунікативні, ціннісні, соціально-політичні моделі та культурні елементи, які притаманні тільки певним групам всередині етносу.

При цьому розподіл цих моделей всередині етносу не хаотичний - у своїй сукупності вони утворюють цілісну структуру. Ця структура має декілька важливих функцій. Вона підсвідомо регулює взаємовідносини між різними групами всередині етносу (навіть якщо ці групи зовнішньо протистоять одна одній), сприяє підтримці стабільності етносу, визначає поведінку різних частин етносу в кризові моменти та

детермінує процес, який можна назвати самоструктуруванням етносу. Тобто, наявними є процеси, які є закономірними і специфічними для етносу, направлені на підтримку 1) стабільності тих поведінкових і комунікативних моделей, які характерні для всіх членів етносу; 2) специфічної для кожного етносу системи культурних моделей, які забезпечують можливість взаємодії різних груп, зокрема соціальних прошарків, або груп, які мають іншу ціннісну орієнтацію.

І, все ж, що таке етнос? Це конструкт чи примордіальність? Всі зазначені чинники (і природні і соціальні) мають неабияке значення та є важливими і для формування і для збереження етносу. Тому, можна сказати, що етнос є конституційована примордіальність. Основною посилкою примордіалізму по відношенню до етносу є твердження, що етнос є історичним, об'єктивним і не залежить від волі носіїв етнічності. І це дійсно так. Тому, що народжуючись людина потрапляє в уже існуюче етнічне середовище, в поле існуючих символів, які задані йому з самого початку, і створюється досить обґрунтоване враження про надсуб'єкту природу етносу. Але подібний стан етносу обумовлений попередньою трансформацією. Існуючі етнічні стереотипи породжені представниками попереднього етносу, а по відношенню до людини, яка народилася, етнос є об'єктивним. Далі, вже включившись у цю систему, через соціалізацію, спираючись на свою етнічну приналежність, індивід вступає у взаємодію. В процесі цієї взаємодії і відбувається трансформація етнічності на рівні індивіда. Але, етнос - це не одна людина, і етногенез відбувається на рівні соціальної спільності, де певний вплив має інтелектуальна та творча еліти. І якщо враховувати можливості еліти, то можна передбачити утворення певної взаємодії – те, що називають етнічними стереотипами, які будуть мати соціетальні наслідки.

Отже, етнос, як і будь-яка спільність, знаходиться на стику соціального та індивідуального. Члени етносу живуть в певних економічних, соціальних, політичних та інших умовах. Таким чином, взаємодія в рамках етнічної структури може мати декілька площин. Етногенез буде залежати від фону і він підпадає під історичні зміни. Але, історичну ситуацію, яка включає в себе і політичні, і культурні, і соціальні, і економічні умови, «створюють» індивіди, члени етносу, саме тому в будь-яких своїх проявах трансформація етносу – це, перш за все, соціальна взаємодія та вплив на структуру(етнос). При цьому, формування індивіда відбувається завдяки

самій структурі, тому що людина народжується в умовах впливу на неї структури, що не припиняється і під час соціалізації, коли людина набуває свою ідентичність.

Враховуючи вище сказане, ми можемо дати більш розгорнуте визначення поняття «етнос». Етнос - це соціальна спільність, якій притаманні специфічні культурні моделі, що обумовлюють характер активності людини в світі, і яка функціонує у відповідності з особливими закономірностями, які направлені на підтримку певного унікального для кожного суспільства співвідношення культурних моделей всередині суспільства на протязі тривалого часу, включаючи періоди значних соціокультурних змін. Якщо на початкових стадіях етногенез протікав природно та несвідомо, то сьогодні він визначається цивілізаційними впливами і на поверхню виступає у вигляді етнічної історії народу, де важливе місце посідають соціокультурний, духовно-ментальний та знаково-символічний впливи. При цьому, етнос розуміється як деяке соціальне ціле, зміни та функціонування якого здійснюється стихійно, через діяльність людей. Формування такої системи є продуктом адаптації людей до природного середовища та напрацювання в процесі цього способу певної організації життя. Етнос з цієї точки зору, без сумніву, має онтологічну та субстанційну природу.

Етнос існує на протязі багатьох поколінь, самовідтворюючись та самотійно зберігаючи свої відмінні риси та властивості. Будь-який етнос здатен тільки йому притаманним чином виконувати всі без винятку функції, що є необхідними для його життєзабезпечення, а саме: ціленаправленність, адаптивно-адаптуюча діяльність людських індивідів та груп.

Отже, діяльність етносів представляє собою синтез матеріальної, соціальної, політичної, управлінської, духовної активності, історично визначену форму їх реалізації. Етнос виступає одночасно і суб'єктом і об'єктом такої діяльності. Зв'язок етносу з оточуючою реальністю носить предметний характер, тобто клас об'єктів, з якими оперує етнос як суб'єкт соціальної дії, з необхідністю включає в себе реальні об'єкти матеріального світу, які підпадають під ціленаправленні зміни.

Виходячи з того що етнос – це продукт взаємодії етнофоров, сутність етносу можна углядіти у сукупності етнічних відносин, які утворюються в процесі такої взаємодії. Суспільні відносини – це продукт взаємного обміну діями. Конкретний зміст дій будь-якого реального суб'єкта (будь то індивід або соціальна група),

включає сюди характер потреб та інтересів, цілей та мотивів, засобів та результатів дії, опосередковується характером його зв'язків з іншими суб'єктами. Тобто, взаємодія етнофорів виступає як інтеракції, які, будучи вплетеними у сіть повсякденної практики, утворюють сферу, яка здатна відтворювати культуру, суспільство та особистість. Цей простір називають світом повсякденного життя людини, світом його життєдіяльності та культурного середовища, конструювання смислової структури соціального світу. Традиційні життєві форми, які передаються у спадок, в рамках яких народжується нове покоління, формують етнічну та культурну ідентичність суспільства. Символічні структури життєвого світу етносу утворюються шляхом збереження та оновлення знання в процесі стабілізації етнічної солідарності та формування відповідних за свої дії етнофорів. Саме названим процесам культурного відтворення, соціальної інтеграції та соціалізації відповідають структурні компоненти життєвого світу етносу – культура, суспільство та особистість.

Згідно з висновками Ю. Габермаса, «життєвий світ» (Lebenswelt) постає як система соціокультурного знання інтерсуб'єктивного характеру. Воно далеко не є очевидним, усвідомлюваним, а існує приховано. Проявлення і прояснення настає в ситуативних формах комунікації. Життєвий світ досягається в ході його комунікативної інтерпретації. Він організовується засобами мови і мовлення, що пов'язані з певною культурною традицією. Сукупність процедур та інституцій комунікації складається в систему репродукції підстав життєвого світу й виступає у вигляді суспільного світу повсякденності [2.,87].

Слід зазначити, що культурне відтворення життєвого світу дає можливість спадковості традицій та когерентності знання, яке вимагається для повсякденної практики. В соціальному плані інтеграція життєвого світу координує діяльність засобами міжособистісних відносин та укріплює ідентичність різних груп. Життєвий світ забезпечує соціалізацію індивідів, а також домовленість індивідуальних «життєвих історій» з колективними формами життя.

Таким чином, сучасне розуміння природи етносу повинно базуватися на примордіальності та конструктивності, як рівнозначно важливих моментах у становленні етнічності. А існування етносу потрібно розуміти як життєвий світ індивідів, як специфічний спосіб діяльності етносу, шлях засвоєння оточуючого

світу, історично напрацьованим способом діяльності, завдяки якому забезпечувалася та забезпечується адаптація різних народів до умов оточуючого природного та соціального середовища.

Отже, етнос – це суб'єкт історії, який має певне інформаційно-енергетичне поле, що виникає з утворенням етносу; сукупність людей, які поєднані єдиною етнічною самосвідомістю, тобто усвідомлення як своєї спільності, так і відмінності від інших народів, і що мають ряд інших етнодиференціюючих ознак: мови, системи власної ідеології, етикету та єдиних норм поведінки, які впливають на формування ідентичності етносу.

В культурі кожного народу завжди є присутнім загальне, загальнолюдське і, одночасно, специфічне, національно-особливе, те, що поєднує людей і в той же час, відрізняє, тим самим роблячи їх інтереси цікавими один одному. І сьогодні етнічне відродження все частіше розглядається як одна з основних рис розвитку сучасного людства, а у світі можна спостерігати підвищену зацікавленість до свого етнічного коріння як в окремих людей, так і в цілому народів. Спостерігається їх бажання зберегти свою самобутність, підкреслити особливості свого національного характеру, психічного складу, зрештою стає очевидним неабиякий сплеск національної самосвідомості.

Література:

1. Бромлей Ю.В. Очерки теории этноса. М. Наука 1983.
2. Габермас Ю. Комунікативна дія і дискурс - дві форми повсякденної комунікації. Пер. з німецької // Ситниченко Л. Першоджерела комунікативної філософії. - К. Либідь, 1996.
3. Гумілев Л.Н. Етносфера: История людей и история природы. М. 1993
4. Життя етносу: соціокультурні нариси / Б.Попов, В.Ігнатов, М.Степико та ін.. - К.: Либідь, 1997.
5. Свідзинський А.В. Наука, релігія, культура// Джерела, 2000, ч.1.